

Door de donkere nacht

Marie Lacrosse bij Boekerij:

De Wijngaard-trilogie:
Storm boven de velden
Door de donkere nacht

Marie Lacrosse

Door de donkere nacht

De liefde tussen het dienstmeisje Irene en de rijke erfgenaam Franz stelt hen voor moeilijke keuzes

Deel 2 van de *Wijngaard*-trilogie

Vertaald uit het Duits door Marijke Gheeraert en
Hans E. van Riemsdijk

ISBN 978-90-225-9882-5

ISBN 978-94-023-2102-9 (e-book)

NUR 302

Oorspronkelijke titel: *Aufbruch in ein neues Leben*

Vertaling: Marijke Gheeraert en Hans E. van Riemsdijk

Omslagontwerp en -beeld: Bürosüd

Zetwerk: Mat-Zet bv, Huizen

© 2019 Marie Lacrosse

© 2023 Nederlandse vertaling Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*Aan mijn man Jürgen.
Voor onze achtendertig jaar samen.*

Het toezicht bij de machines, het knopen van kapotte draden,
is geen activiteit die veel vergt van het denkvermogen van de arbeiders,
anderzijds weerhoudt het hun hersenen er
wel van zich met andere dingen bezig te houden.

Naarmate het weerzinwekkende van de arbeid toeneemt,
vermindert dus het loon.

Niet is vreselijker dan dag in dag uit iets te moeten
doen dat je tegenstaat. En hoe menselijker de arbeider zich voelt,
des te feller moet hij zijn werk haten omdat hij de dwang,
de zinloosheid die erin schuilt, voelt.

*Drie citaten van Friedrich Engels, het tweede komt uit het samen
met Karl Marx geschreven Communistisch Manifest (1848).*

In Oostenrijk mogen kinderen van 10 tot 14 jaar oud dagelijks tien uur werken, kinderen van 14 tot 16 twaalf uur en uitzonderlijk nog twee uur langer.

Men hoeft alleen (...) de spinnerij (...) maar te bezoeken (...) om overal jeugdige en levenslustige kinderen te zien.

Regelmatig en continu werken is een grote zegen voor jonge arbeiders (...) omdat het hen niet in de gelegenheid stelt lui rond te hangen, onzin uit te halen, te bedelen en te stelen.

Argumenten van Saksische lakenfabrikanten uit een verzoekschrift van 1874 aan het bevoegde ministerie in Dresden om de minimumleeftijd voor kinderarbeid te verlagen van twaalf naar tien jaar en om de tot tien uur beperkte werkdag voor jonge arbeiders weer op te trekken naar twaalf uur.

Personages

*Dit overzicht vermeldt alleen de voornaamste personages.
Historische figuren zijn aangeduid met een asterisk (*).*

Familie van Irene

Irene Weber: buitenechtelijk kind, geboren in een gesloten
kraamkliniek, opgegroeid in weeshuizen;
'Weber' is niet haar echte naam
Fränzel: haar zoontje

Familie Gerban

Wilhelm Gerban: Duitse wijnhandelaar,
gevestigd in Weissenburg (Elzas)
Pauline Gerban: zijn Franse echtgenote
Franz Gerban: oudste zoon van Wilhelm en Pauline
Mathilde Gerban: hun jongere dochter
Gregor Gerban: broer van Wilhelm, voormalig beheerder
van de familiewijngaard in Schweighofen
Ottilie Gerban: echtgenote van Gregor en schoonzus van Wilhelm
Sophia: overleden zus van Ottilie
Fritz Gerban: zoon van Gregor en Ottilie, gesneuveld in de oorlog
Louis Krämer: Franz' achterneef van moederszijde uit Straatsburg

Bedienden van de familie Gerban in Altenstadt

Niemann: eerste huisknecht

Mevrouw Burger: huisdame

Mevrouw Kramm: kokkin

Riemer: koetsier

Bedienden op het wijngoed in Schweighofen

Hansi Krüger: arbeider en later leerling-rentmeester

Stromberg: ontslagen rentmeester

Nikolaus Kerner: nieuwe rentmeester

Johann Hager: nieuwe keldermeester

Clemens Dick: voorman

Kennissen van Irene in Lambrecht

Josef Hartmann: vakbondsleider

Emma Schober: textielarbeidster in de lakenfabriek Reuter

Georg Schober: haar echtgenoot, ook textielarbeider bij Reuter

Marie en Thea: hun dochttertjes

Trude Ludwig: hospita van Irene

Else Gläser: voorvrouw in de lakenfabriek Reuter

Gerti Gläser: dochter van Else

Erika Bauer: verantwoordelijk voor de borstvoedingskamer
in de lakenfabriek Reuter

Robert Sieber: voorman in de ververij van de lakenfabriek Reuter

Magda Sieber: zijn echtgenote, arbeidster in de ververij

Anna: kinderarbeidster

Benjamin Reuter: lakenfabrikant in Lambrecht

Plotzer: productie leider in de lakenfabriek Reuter

Johann Jakob Marx*: lakenfabrikant in Lambrecht

Hartmann Botzong*: lakenfabrikant in Lambrecht

Personeel van de instelling in Klingenmünster

Dokter Dietrich: chef-arts van de kliniek

Dokter Klaus Bertram: hoofdarts

Zuster Rosa: verpleegster van Pauline

Zuster Berta: verpleegster

Lisa Wolter: jonge patiënt

Andere belangrijke personages

(Alleen de belangrijkste in volgorde van verschijning in de roman.)

Eduard von Wernitz: Eerste luitenant en aanzoeker van Mathilde

Dominee Carl Klein*: evangelisch-lutherse voorganger
in Froeschweiler

Edgar Hepp*: voormalig onderprefect van Weissenburg

Zuster Clémentine*: lerares in Froeschweiler

Hoessein Ben Salah*: Turco, oorlogsinvalides, in Froeschweiler

Kegelmann: Pruisische ambtenaar in Weissenburg

Monsieur Payet: notaris in Weissenburg

Marianne Serge: vermogende dame in Saint-Quentin

Jean-Jacques Serge: haar zwager en directeur van een ijzerwarenfabriek
in Saint-Quentin

Minna: vriendin van Irene uit de tijd van Altenstad

Eduard Förster*: Pruisische onderwijsinspecteur
voor de regio Weissenburg

Ilse Stockhausen: hoofdopzichtster in het naaiatelier
en tante van Herbert Stockhausen

Martha: coupeuse in het naaiatelier

Herbert Stockhausen: lakenfabrikant in Oggersheim,
verloofde van Mathilde Gerban

Ernestine Körber: verloofde van Franz

Ernest Lauth*: ontslagen burgemeester van Straatsburg

Otto Back*: zijn opvolger

Historische personages die worden geciteerd maar geen actieve rol vervullen in de roman

Generaal Patrice de Mac Mahon*: maarschalk van Frankrijk

Majoor Leopold von Kaisenberg*: in de Slag bij Weissenburg
gesneuvelde Pruisische officier

Otto von Bismarck*: rijkskanselier

Karl Marx*: een van de voorlieden van de arbeidersbeweging

Friedrich Engels*: collega en medestrijder van Karl Marx

August Bebel*: vakbondsleider

Adolf von Ernsthausen*: Pruisische prefect in Straatsburg

Proloog

Lambrecht

Maart 1871

Op een prachtige ochtend in maart vallen de eerste zonnestralen door het kleine raam op het gezicht van de baby die Irene voorzichtig in haar armen houdt. Buiten fluiten de vogels om het hardst.

‘Wat een heerlijke dag!’ fluistert ze. Haar ogen worden vochtig. ‘En wat ben jij een prachtig wezentje!’ Ze drukt een kus op het zijdezachte voorhoofd van de kleine Fränzel. ‘Net een engeltje!’

De vroedvrouw heeft gezegd dat zijn door de geboorte verfrommelde gezichtje snel glad zal worden, maar Irene ziet het niet eens. Voor haar is hij meteen het mooiste kind ter wereld.

‘Ik zal je nooit verlaten, lieve schat, en in vreemde handen achterlaten. Je zult nooit een wees zijn zoals ik.’

Verdrietige gedachten verstoren het overweldigende gevoel van geluk. Zou mijn moeder me ooit zo hebben vastgehouden? Moest ze me weggeven of heeft ze dat zelf beslist? Waar is ze? Leeft ze nog ergens een bescheiden bestaan of is ze al lang overleden? Wat zou ik haar graag leren kennen, peinst Irene.

Haar vader kent Irene maar al te goed, maar voor hem voelt ze alleen verachting. Hij heeft haar zo wreed behandeld!

Maar wie was haar moeder? Een gewoon dienstmeisje zoals zij? Een dienstmeisje dat prachtig kon schilderen? Het enige aandenken aan haar onbekende moeder is een kleine aquarel die een vriendelijke non in het weeshuis haar heeft gegeven.

Ze reikt naar haar sjofele tas naast het bed en trekt die naar zich toe. Uit een vakje haalt ze het in zijdepapier verpakte schilderijtje, vouwt het voorzichtig open en bekijkt het voor de duizendste keer. Het is een sombere prent in donkere kleuren van een dreigend onweer.

Moeder was nog veel ongelukkiger dan ik, bedenkt Irene. Ik mag Franz dan wel voor altijd kwijt zijn, maar hij heeft mij een prachtig afscheidsgeschenk gegeven, onze zoon. Jij bent helemaal alleen achtergebleven.

De tranen rollen over haar wangen. In een plotse opwelling legt ze de aquarel weg en tilt ze de baby op.

‘Maar waar je ook bent, liefste moeder,’ zegt ze zacht. ‘Als je nog leeft, hoop ik dat je het voelt en als je al in een betere wereld bent, dat je het ziet. Dit is Fränzel, je kleinzoon!’

DEEL 1

Droefgeestigheid

Het wijngoed bij Schweighofen

Februari 1871, vier weken eerder

Het miezeren houdt eindelijk op als Franz met het rijtuigje de oprijlaan opdraait die in kaarsrechte lijn naar het landgoed van de familie Gerban in Schweighofen loopt. Het is niet zo mooi en luxueus als het herenhuis in Altenstadt waar hij is opgegroeid, maar het ouderlijk huis van zijn vader Wilhelm heeft ook iets majestueus. De voorgevel is opgetrokken uit beige baksteen, her en der doorbroken door witte betegeling. Uit het hoge schilddak met de drie dakkapellen verheft zich links een slanke hoektoren met puntdak. Als kleine jongen dacht hij altijd dat het ooit een sprookjeskasteel was geweest.

In werkelijkheid heeft het huis dat zijn grootvader liet bouwen bijna tot de ondergang van de familie geleid. Drie opeenvolgende jaren vernietigden stormen en schimmelziekten de volledige oogst en opeens was er geen geld meer om de hypotheek af te lossen. Maar dat was lang voor de geboorte van Franz.

Zijn vader kon de familie Gerban redden dankzij zijn huwelijk met Franz' moeder Pauline, de dochter van een steenrijke wijnhandelaar in Straatsburg en is nu de rijkste wijnhandelaar in de noordelijke Elzas en het zuiden van de Palts. Maar zolang Franz het zich kan herinneren is het huwelijk tussen zijn ouders geen gelukkige verbintenis.

Met tegenzin moet hij toegeven dat zijn vader slim is omgesprongen met het geld van Pauline en jaar na jaar de welvaart van de familie in stand houdt, maar de Frans-Duitse oorlog heeft de verdeeldheid in de familie met leden van beide nationaliteiten blootgelegd en zelfs nog vergroot. Franz kreeg volgens het huwelijkscontract van zijn ouders als enige zoon en erfgenaam van zijn moeder de Franse nationaliteit. Hij lijdt

nu onder de nederlaag van Frankrijk die zo goed als bezegeld is nu de Fransen al tijden geen slag meer hebben gewonnen en onlangs hebben ingestemd met een wapenstilstand.

Daarnaast botert het niet binnen de familie. Gregor, de jongere broer van Wilhelm, leidt het wijngoed dat met het geld van de moeder van Franz uit de schulden is geraakt. Ondanks het grote succes heeft Wilhelm slechts het vruchtgebruik van het familiefortuin. Op voorwaarde dat zijn huwelijk met Pauline standhoudt, bezit hij slechts de vermogensaanwas minus de rente op het oorspronkelijk ingebrachte bedrag. Hoeveel dat precies is krijgt Franz pas te horen op de dag dat hij meerderjarig wordt.

Gregor zelf heeft geen geld en zijn gezin is volledig aangewezen op toelagen van zijn broer. Voor Franz is deze totale afhankelijkheid de belangrijkste oorzaak van de vijandige houding van zijn tante Ottilie tegenover Wilhelm en vooral tegenover zijn moeder Pauline, al kunnen er nog andere redenen zijn waar Franz geen weet van heeft. In elk geval hebben Gregor en Ottilie een paar jaar na zijn geboorte het huis in Altenstadt verlaten. Na de dood van Franz' grootvader zijn ze naar het wijngoed verhuisd.

Benieuwd hoe vader en oom Gregor met elkaar overweg zullen kunnen als ik in september meerderjarig word en mijn erfenis mag opnemen, bedenkt Franz terwijl hij zijn blik over de nog kale wijngaarden laat dwalen. Rond het landhuis, dat tussen het dorpje Schweighofen en het gehucht Windhof ligt, zijn de wijngaarden relatief vlak. Hier worden grauburgunder en silvaner verbouwd en ook een rode wijndruif: de portugieser.

Eenmaal voorbij de boomgaarden die ook tot het landgoed behoren en met de vruchten waarvan uitstekende brandewijn wordt gemaakt, kom je bij het meest waardevolle stuk van het landgoed van de familie Gerban. Bij Schweigen, waar de hellingen aan de rand van het zuidelijke Paltserwoud flink steiler worden, groeien riesling en spätburgunder waarmee ze jaar na jaar prachtige wijnen maken die zelfs overzee enorm in trek zijn.

Franz twijfelt nog even om bij het huis te stoppen om dag te zeggen, maar besluit dat niet te doen. Zijn neef Fritz, officier van het Pruisische grenadiersregiment, is op de eerste dag van de oorlog omgekomen op de Geisberg bij Wissembourg – of Weissenburg zoals het nu weer heet. Sindsdien haten zijn ouders, vooral zijn tante Ottilie, hem intens hoewel hij geen schuld heeft aan de dood van hun zoon.

Het zal mijn vader wel niet zinnen dat ik het niet doe, denkt hij in het voorbijrijden, maar het zij zo, zeker omdat een ander triest gevolg van de oorlog hem deze kant op brengt. Hij is op weg naar het gezin van zijn gesneuvelde vriend Karl Krüger. Voorbij de velden met de gewürztraminer en weissburgunder neemt Franz onder de sombere februarihemel de afslag naar het dorpje van de landarbeiders dat ook bij het landgoed hoort.

Karl was een van de voormannen op het wijngoed. Vorige zomer werd hij bij het begin van de oorlog onder de wapens geroepen en op 1 september sneuvelde hij als soldaat bij de Beierse troepen in de Slag bij Bazeilles. Franz, op dat moment als hospik ingedeeld bij een infanterie-eenheid van de Franse marine, die de voorstad van Sedan letterlijk tot de laatste kogels heeft verdedigd, was erbij toen hij fataal getroffen werd. Hij had Karl niet meer kunnen helpen, maar voor zijn dood wel beloofd dat hij voor diens familie zou zorgen. Franz wil vooral zijn begaafde oudste zoon Hansi steunen.

Zelf is Franz ook niet ongeschonden uit de oorlog gekomen. Wanneer het rijtuig op de hobbelige weg naar het dorpje door een kuil rijdt, schiet er een felle pijnscheut door zijn lichaam.

Kort nadat Karl was doodgebloed heeft een granaat het linkerbeen van Franz uiteengereten. Alleen het bovenste stukje van zijn dijbeen was nog te redden en gelukkig volstond dat net om er een volgens de allernieuwste technieken gemaakte prothese aan te bevestigen. Daarmee weet Franz zich redelijk te behelpen, maar op vochtige, kille dagen zoals vandaag doet de stomp behoorlijk pijn.

De eerste huizen komen in zicht. Nieuwsgierige blikken volgen hem van achter de duistere ramen. De lui van het landgoed vertonen zich hier zelden. Daar komt Hansi al het huis van zijn familie uit, op de voet gevolgd door zijn broertjes en zusjes.

‘Volgens mij zag ik Franz net voorbijrijden.’ Otilie Gerban schuift het kanten gordijn weer dicht en trekt haar neus op. ‘Wat heeft die hier te zoeken?’ Zoals altijd wanneer ze boos is, klinkt haar stem schel. ‘En dan nog zonder zijn opwachting te maken!’

Gregor Gerban zet zijn gebloemde theekopje voorzichtig op een bijzettafeltje met gebogen pootjes. Het servies lijkt op echt Meissen, maar is namaak. Toch is Otilie er uiterst zuinig op.

‘Wees blij dat hij ons zijn bezoek heeft bespaard. Je kunt hem net zomin uitstaan als ik.’

‘Beleefd is het anders zeker niet,’ houdt Ottilie koppig vol.

Gregor zucht zacht. Met de jaren wordt zijn vrouw steeds onverdraagzamer.

‘Heb je Wilhelm al gesproken?’ Ze schakelt over op een voor hem zeer vervelend onderwerp.

‘Daar heb ik nog geen gelegenheid toe gehad.’

‘Geen gelegenheid?’ Opnieuw klinkt de stem van Ottilie onaangenaam schrill. ‘Dan zoek je maar een moment! Moet je deze salon nu eens zien, Gregor! Het tapijt is versleten, de gordijnen zijn dringend aan vervanging toe en de bank en fauteuils moeten dan ook opnieuw worden bekleed. Om nog maar te zwijgen van het feit dat we tussen deze oude troep moeten wonen.’ Ze gebaart om zich heen.

‘Bovendien wil ik ook weer een nieuwe kamenierster. Dat nieuwe meisje is niet opgeleid om mijn garderobe te verzorgen en al helemaal niet om mijn haar te doen. Gitta is zo vreselijk onhandig; poetsen dat kan ze, maar daar blijft het ook bij.’

Gregor kijkt om zich heen in de salon die als ze gasten hebben ook dienstdoet als boudoir. De geciseleerde eiken- en notenhouten kasten en vitrines zijn nog van zijn vader geweest en dus niet nieuw, maar prachtig gepolitoerd en er zit geen krasje op.

Dat geldt ook voor het bontgekleurde Perzische kleed op de geboende parketvloer. Hij ziet geen vlekken of versleten plekken zoals Ottilie beweert; de kleuren zien er zelfs fris uit. De donkerrode overgordijnen passen er perfect bij net zoals de met rood brokaat beklede zitmeubels. De vitrages en kussens zijn vijf jaar geleden nog vernieuwd.

Hij spreekt Ottilie echter niet tegen. Uit ervaring weet hij dat ze dan alleen nog harder gaat zeuren. ‘Hou dat kijfzieke mens van je nu toch eens in het gareel!’ In gedachten hoort hij zijn broer al spottend antwoorden op zijn vraag hun procentuele aandeel in de winst van het wijnhandelshuis te verhogen. Dat bedrag krijgen ze maandelijks boven op zijn salaris als beheerder van het wijngoed. In ruil daarvoor houden ze hun mond over de keuze van Franz om in de oorlog aan de verkeerde kant te vechten.

Franz heeft niet als gewone soldaat, maar als burger de zijde van Frankrijk gekozen en daar staan nog steeds hoge straffen op aangezien de

oorlog nog niet voorbij is. Er wordt niet actief meer gevochten en er hangt hem geen standrechtelijke executie meer boven zijn hoofd, maar als ze Franz bij de Pruisische bezetter zouden aangeven kan hij wel eens lang achter de tralies verdwijnen, iets wat Gregor met plezier zou zien gebeuren. Aan de andere kant begrijpt Gregor ook wel dat het wijnhandelshuis flinke schade zou oplopen als de bezetter, met wie Wilhelm schitterende zaken doet, hoort dat diens zoon geen Duits staatsburger is die zijn been op het altaar van het Duitse vaderland heeft opgeofferd, maar bij de vijand heeft gediend.

Franz aangeven bij de autoriteiten is een loos dreigement omdat Gregor dan de tak waarop hij zit zou afzagen en dat weet Wilhelm net zo goed. Maar waarom dringt dat niet door tot Otilie? Zij moet zich toch het lot van haar eigen vader herinneren. De man is bankroet gegaan en kon niet eens de bruidsschat van zijn dochter betalen, bedenkt Gregor.

‘Nou dan. Hoe zit het? Ga je met Wilhelm praten?’ Otilie rukt hem uit zijn overpeinzingen. Met haar handen op haar heupen staat ze vlak voor hem. Haar amberkleurige ogen die hem aan een uil doen denken, fonkelen boos. Sowieso is de vergelijking met deze nachtroofvogel snel gemaakt al je haar scherpe, licht gekromde neus en dunne lippen ziet. Vroeger kon je haar tener noemen, maar nu is ze lelijk mager. Haar zwarte, hooggesloten jurk is haar te groot en slobbert om haar lichaam. Sinds de dood van hun enige zoon Fritz om wie haar hele leven draaide, is ze in de rouw en wordt ze met de dag chagrijniger.

‘Ik kijk wat ik kan doen.’ Gregor staat op. ‘Nu moet ik naar het kantoor van de rentmeester. Ik moet iets met Stromberg bespreken,’ liegt hij.

Jammer van zijn middag die hij eigenlijk gezellig achter de kranten had willen doorbrengen, maar in deze stemming is Otilie niet te harden. Dan kan ik me maar beter uit de voeten maken, denkt hij.

Franz stapt uit het rijtuigje en zorgt ervoor niets te laten merken wanneer hij zijn linkerbeen, of wat daarvan over is met eraan bevestigd de prothese, op het modderige, smalle pad zet. De pijn die zijn oorlogsverwonding hem bezorgt verbergt hij altijd zo goed mogelijk.

‘We verwachtten u helemaal niet, mijnheer Franz,’ zegt Hansi blij. ‘Moeder is bij een buurvrouw aan de andere kant van het dorp. Ik haal haar gauw. Anni, jij maakt kruidenthee voor mijnheer Franz, en jij Liesel, jij let op de kleintjes.’

Voor Franz kan zeggen dat ze voor hem geen moeite moeten doen, is Hansi al weg. Anni, elf jaar en de tweede in de rij, is al in de weer bij de haard waar slechts een klein vuur in brandt. In de woonkeuken, de grootste ruimte van de twee vertrekken in het huis, is het in vergelijking met de behaaglijke salon in Altenstadt erg koud. Het is schoon en de ruwe plankenvloer is netjes aangeveegd, maar er staat weinig meubilair. De grote tafel die Karl nog zelf heeft gemaakt van ruwe planken neemt met de eenvoudige stoelen en krukken bijna de volledige kamer in beslag. Verder staan er nog een vuren hoekkast en een houten kist met vervaagde beschildering voor wasgoed en kleren, en hangen er wat planken met serviesgoed en andere voorwerpen voor dagelijks gebruik. Tegen de achterwand staat een smalle brits rechtop tegen de muur om overdag ruimte te besparen. Franz weet dat dat het bed van Hansi is en dat Lene met de vier jongere kinderen in het zijkamertje slaapt.

De armoedige inrichting grieft Franz, vooral omdat Karl Krüger een van de beter betaalde arbeiders van het wijngoed was geweest. Opnieuw neemt hij zich voor meer voor de landarbeiders te doen zodra hij daar als erfgenaam van het vermogen van zijn moeder de kans toe krijgt.

‘Welke kruiden wilt u graag voor uw thee, mijnheer Franz?’ Anni maakt een lichte kniebuiging en lacht verlegen. Ze lijkt op haar moeder Lene en wordt vast een mooie vrouw.

‘Wat heb je in de aanbieding, Anni?’

‘We hebben kamille, pepermunt, melisse en salie. Ik heb de kruiden in de herfst zelf gedroogd,’ antwoordt Anni trots.

Franz zucht onhoorbaar. Hij vindt die tisanes eigenlijk helemaal niet lekker. Als kind had hij ze vaak moeten drinken voor allerlei pijntjes, maar in huize Krüger heeft men geen andere warme dranken en hij wil het meisje niet beledigen.

‘Melisse! Doe mij maar melissethee.’ Hij kiest uiteindelijk voor het minste kwaad.

Anni vult de ketel met water uit een kruik en legt een extra houtblok in de haard; Franz denkt terug aan zijn eerste bezoek drie weken geleden. Meteen na zijn terugkeer uit de oorlog was hij langsgesproken en had het gezin in een uitzichtloze situatie aangetroffen.

‘Ik wil Hansi maar al te graag naar school laten gaan of toch minstens een vak laten leren, zeker omdat hij het zo goed heeft gedaan op de basisschool,’ had Lene, de weduwe van Karl, uitgelegd. ‘Maar hij is nu onze